

Moral og Frihed

– Skitse til en ny teori om viljens frihed

Af Rasmus Bysted Møller, Århus Universitet.

Forberedende bemærkning

Grundpositionerne på spørgsmålet om viljens frihed er: libertarianismen, necessarianismen og reconcilismen (eller kompatibilismen). Libertarianismen hævder viljens frihed, necessarianismen benægter den. Rent logisk burde en tredje position være udelukket. Når sagen alligevel ikke er helt så enkel, skyldes det, at viljesspørgsmålet indeholder et yderst penibelt delproblem, der med god ret kan hævdes at repræsentere den overordnede problematikks egentlige essens og dermed det naturlige omdrejningspunkt i debatten om viljens frihed. Det drejer sig om det meningsmæssige indhold i begrebet *kontrakausal frihed*. I det følgende vil jeg forsøge at fremstille fri vilje-problematikken, således at dette begrebs vanskelige karakter træder frem og belyser, dels hvorfor reconcilismen har kunnet byde sig til som alternativ, dels hvorfor en afklaring af dette begrebs meningsmæssige indhold er af største betydning for den libertarianistiske position. Men nok så vigtigt: fremstillingen skulle også gerne berede vejen for lanceringen af en ny teori om viljens frihed, der respekterer den tilstrækkelige grunds princip i forsvaret for en moralsk relevant fri vilje. Om denne teori formår at vige uden om de vanskeligheder, der traditionelt er knyttet til positionen, må læseren vurdere. Først et kort rids af problematikken.

Spørgsmålet om viljens frihed er tæt knyttet til – men naturligvis ikke identisk med – det naturfilosofiske spørgsmål om determinismens gyldighed. Idéhistorien kan frembyde flere forskellige deterministiske doktriner, men den mest kendte og indflydelsesrige af dem har naturvidenskabens årsagsprincip som grundlag. Den benævnes almindeligvis *naturdeterminismen*. Den naturdeterministiske opfattelse går ud på, at alt, hvad der sker i universet, er determineret af forudgående omstændigheder, således at alt, hvad der i dag er tilfældet, er en uundgåelig konsekvens af tingenes tilstand umiddelbart efter universets tilblivelse. Årsags- eller kausalitetsprincippet hævder, at alle eksisterende begivenheder og kendsgerninger kan betragtes som virkninger af forudgående årsager, dvs.: Alt har en årsag! Hvis kausalitetsprincippet er sandt, er determinismen det naturligvis også. I så fald er alt i verden forudbestemt af forudgående årsager til at ske præcis, som det faktisk sker og ikke anderledes. I det komplicerede netværk af kausale forhold, der ligger bag enhver begivenhed, er der ikke plads til 'brud' eller lokale overtrædelser af årsagsprincippet. Kausalitetsprincippet hævder pr. definition det totale fravær af kontrakausale virkninger. Tilslutter man sig kausalitetsprincippet, har man i sagens natur udelukket idéen om en vilje, der skulle kunne søsætte virkninger kontra et determinerende årsagskompleks. Naturdeterministen har på den vis indirekte taget stilling til spørgsmålet om viljens frihed. Det samme kan ikke siges om *naturindeterministen*, der benægter determinismen og dermed også

kausalitetsprincippet gyldighed.

Den første position i fri vilje-debatten, der skal introduceres, er *necessarianismen*, der benægter eksistensen af viljens frihed. Mennesket er ifølge denne opfattelse ikke fri (i kontrakausal forstand) til at handle, som det vil.

Begrundelsen for denne påstand henter necessarianisten sædvanligvis hos den generelle naturdeterminismes årsagsprincip. Men mindre kan gøre det. Det er f.eks. muligt at benægte den generelle determinismes gyldighed ved at henvise til de kvantemekaniske fænomener, der angiveligt fungerer kontrakausalt, og samtidig fastholde, at det menneskelige viljes- og handlingsliv er determineret. I så fald er man overordnet set indeterminist, men stadig necessarianist, fordi man f.eks. fastholder, at den menneskelige vilje fuldt ud bestemmes af arv og miljø eller af ubevidste drifter.

Den anden position i fri vilje-konflikten er *libertarianismen*, der hævder eksistensen af viljens kontrakausale frihed, hvorved determinismen naturligvis benægtes. Libertarianismen har et i udgangspunktet stærkt kort på sin side, nemlig common sense! Vi *føler*, at vi i en valgsituation er frie til at vælge mellem alternativer. Når vi efter grundig overvejelse har valgt ét frem for noget andet, har vi en fornemmelse af, at vi *kunne* have valgt anderledes, end vi faktisk gjorde. Necessarianisterne vil selvfølgelig hævde, at denne følelse af frihed er illusorisk og skyldes, at vi i en valgsituation ikke er bevidste om alle de faktorer (det være sig ubevidste drifter eller lign.), der påvirker vores valg. Desuden er det necessarianistiske standpunkts påstande også i besiddelse af en vis intuitiv evidens. Når jeg almindeligvis vælger en given handle måde frem for en anden, skyldes det som regel, at jeg finder den valgte handling bedre egnet til at opfylde mit behov. Normalt er det derfor muligt for mig at *begrunde* mine handlinger og valg med henvisning til, at de forekom mig bedst egnet til at tjene mine interesser. I en eller anden forstand synes mine handlinger altså determineret af mit overordnede rationelle ønske om at optimere min livskvalitet. Samme logik anvendes også i forsøg på at begrunde andre personers handlinger. I de tilfælde, hvor en persons valg groft forsømmer at tjene dennes interesse (sådanne valg træffes jævnligt af f.eks. alkoholikere og narkomaner), gør jeg mig deres valg begribelige ved at begrunde dem ud fra andre lige så determinerende faktorer (f.eks. afhængighed, flugt fra psykiske problemer eller lign.). Faktisk synes selve muligheden for at kunne give en udtømmende begrundelse for et valg at være en forudsætning for valgets begribelighed. Naturligvis er det muligt at blive konfronteret med personer, hvis handlinger ikke umiddelbart kan begrundes, dvs. gøres forståelige ud fra normale begrundelsesmønstre. Men heller ikke i sådanne tilfælde accepterer vi, at der er tale om helt grundløse handlinger. Blot erkender vi, at forståelsesopgaven overgår almindelig forstand, og f.eks. må overdrages til en psykiater. Meget tyder altså på, at vi altid forstår vore egne og andres valg ud fra et princip, der fordrer en tilstrækkelig grund. Den tilstrækkelige grunds princip synes således indlejret i vores virkelighedsforståelse – både angående den fysiske virkelighed, hvor det kan antages at være ækvivalent med

årsagsprincippet, og angående det menneskelige viljesliv.

Common sense er altså paradoksalt nok også på necessarianismens side i konflikten. Ved nærmere eftertanke synes den umiddelbart præsentet frihedsfølelse endda at minde mere om en følelse af handlefrihed, dvs. frihed til at handle i overensstemmelse med sine interesser (hvilket er foreneligt med, at disse interesser er den determinerende årsag til en given handling). Det kunne måske endda se ud som om, at en mere reflekteret form for common sense udelukkende taler for det deterministiske synspunkt. Påstanden om, at det må være vore interessers styrke, som bestemmer udfaldet af vore valg, virker i hvert fald plausibel. I alle almindelige situationer, hvor mine valg og handlinger er udtryk for en mere eller mindre heldig administration af min egen livskvalitet, synes mine valg at være forklarlige ud fra et kausalt mønster. Hvordan forholder libertarianismen sig til denne pointe? Man kan naturligvis benægte, at det forholder sig som her skitseret, og f.eks. fastholde, at kontrakausal frihed også er til stede i dagligdags situationer¹. Men et andet og efter min mening mere overbevisende svar består i at skelne mellem almindelige egensfære-orienterede situationer og moralske konfliktsituationer, hvor et menneskes selviske tilbøjeligheder udfordres af en moralsk pligt². Kun i sådanne særlige tilfælde er den frie vilje på spil, og er den det ikke, hævdes det, ophæves meningen med vore moralske grundbegreber: ansvar, skyld og straf samt godt og ondt, rigtigt og forkert! En moralsk fordring forudsætter nemlig muligheden for at leve op til den, jf. Kants diktum: Et ”bør” forudsætter et ”kan”. Hvis Hitlers handlinger under 2. verdenskrig var givet ved universets begyndelse og aldrig kunne være undgået, synes de lige så lidt *onde*, lige så lidt moralsk *forkerte* som det begivenhedsforløb, naturkatastrofer sætter i gang. Hitler var i så fald præcis lige så determineret til at iværksætte jødeudryddelsen, som vulkanen Vesuvius var determineret til at udslette Pompei! Den libertarianistiske påstand om, at moral forudsætter kontrakausal frihed, er vanskelig at benægte, og de fleste necessarianister har da også taget dette ad notam.

Ved nærmere eftersyn er der imidlertid også problemer forbundet med dette ellers ganske overbevisende punkt i den libertarianistiske argumentation, hvilket baner vej for den tredje og sidste position i fri vilje-debatten, nemlig kompatibilisme eller reconcilisme, der forsøger at forene et deterministisk grundsyn med påstanden om frihedens eksistens. Viljens frihed er, hævdes det, identisk med almindelig handlefrihed. Når vi i en valgsituation har fornemmelsen af, at vi *kunne* have handlet anderledes, end vi faktisk gjorde, er denne fornemmelse ganske rigtig. Blot må man være opmærksom på, at ordet ”kunne” ikke refererer til nogen form for kontrakausal kapacitet i viljen. I sætningen: ”Jeg kunne have handlet anderledes”, skjuler der sig i virkeligheden en hypotetisk dom af typen: ”Jeg kunne have handlet anderledes, *hvis jeg havde villet* det anderledes.” Viljen er og bliver årsagsbestemt, idet det altid har sine determinerende grunde, at jeg vil det, jeg vil, men den er fri, hvis intet udefra forhindrer den i at aktualisere sit forehavende. Frihed skal ifølge denne

udlægning forstås som frihed fra ydre eller indre (f.eks. sindssyge) tvang! Den følelse af frihed, som er til stede selv i almindelige egensfære-orienterede valgsituationer, er ikke illusorisk, sådan som necessarianisterne hævder det, men helt reel, for der ligger ikke andet i frihedsbegrebet end idéen om frihed fra tvang.

Opgave til moral og frihed

- 1) Læs teksten i ro og mag.
- 2) Undersøg begreberne kausalitet og determinisme (begrebskort).
- 3) Med udgangspunkt i begrebet kausalitet, skal du forsøge at definere begreberne kontrakausalitet og kontrakausal frihed. Find eksempler!
- 4) Gør rede for de tre positioner libertarianisme, necessarianisme og reconcilisme/kompatibilisme.
- 5) Find konkrete eksempler, som du mener understøtter de tre ovennævnte positioner.
- 6) Forbered en diskussion af om vi har eller ikke har fri vilje.